Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf

Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa w Kałdusie (województwo kujawsko-pomorskie), stanowisko 2 (badania w latach 2005–2007)

Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa stanowi jeden z wielu elementów struktury zespołu osadniczego w Kałdusie niedaleko Chełmna usytuowanego na krawędzi wysoczyzny morenowej, bezpośrednio przy dolinie Wisły, na południowy wschód od Góry św. Wawrzyńca[1]. Głównym celem szerokopłaszczyznowych prac wykopaliskowych prowadzonych w ostatnich trzech sezonach badawczych (lata 2005–2007) było uzyskanie danych dotyczących stratygrafii kulturowej stanowiska, a zwłaszcza genezy i chronologii licznych jam osadniczych tworzących przestrzeń reliktową wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo-targowej. W latach 2005–2007 eksploracją objęto 22,5 a powierzchni terenu, prowadząc badania do poziomu nawarstwień eolicznych, oddzielających wczesnośredniowieczne poziomy osadnicze od nawarstwień pradziejowych zalegających miejscami do 2 m głębokości (ryc. 1). W obrębie przebadanej powierzchni odkryto układ nawarstwień kulturowych nawiązujący do obrazu stratygrafii zadokumentowanej w pierwszych sezonach badawczych (Weinkauf 2005; Bojarski, Chudziak, Weinkauf 2006; Błędowski, Chudziak, Weinkauf 2007). Bezpośrednio nad piaszczystym calcem występowały nawarstwienia związane z wczesną epoką żelaza (warstwy 15, 18–19, 33–35, 39 w południowej części stanowiska oraz warstwy 4 i 9 w jego części północno-zachodniej). Ponad nimi zalegała warstwa piasków eolicznych (warstwa 2), która najintensywniej uwidoczniła się w centralnej oraz północno-zachodniej części badanego obszaru. Na jej stropie, bezpośrednio pod współczesnym poziomem ornym występowały warstwy kulturowe zawierające prawie wyłącznie wczesnośredniowieczny materiał źródłowy (warstwy 6, 16/31 oraz 32). Powstały one na skutek zniszczenia zabudowy istniejącego w tym miejscu osiedla i wtórnych procesów o charakterze podepozycyjnym związanych m.in. z intensywnie prowadzonymi pracami ornymi.

Zintensyfikowanie prac eksploracyjnych przyniosło odkrycie 427 jam osadniczych (ryc. 2). Większość z nich zalegała bezpośrednio pod warstwą orną, dobrze zaznaczając się na tle jasnożółtego piasku eolicznego lub nawarstwień pradziejowych. Część obiektów tworzących największe skupisko związana była z warstwami kulturowymi występującymi w obrębie kulminacji oraz północno-zachodniego skłonu wyniesienia. Stan zachowania większości jam był zadowalający, chociaż miejscami ze względu na płytkie zaleganie zostały one częściowo zniszczone w trakcie prac rolnych (było to widoczne zwłaszcza w północnej części badanego ob-

[1] Kierownikiem prac wykopaliskowych był mgr Marcin Weinkauf. W badaniach udział również wzięli mgr mgr Sebastian Kalinowski, Barbara Kowalewska i studenci archeologii UMK w Toruniu. Prace realizowane były w ramach projektu badawczego KBN kierowanego przez prof. W. Chudziaka „Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie – *chełmiński sedes regni principalis*" (grant KBN 1H01H 052 27). Z uwagi na postępującą w wyniku prac rolnych degradację stanowiska w 2007 r. prace finansowane były w ramach programu operacyjnego Ministerstwa Kultury i Ochrony Dziedzictwa Narodowego.

szaru). Na podstawie wyników analizy zarówno stratygrafii kulturowej, jak i materiału źródłowego stwierdzono, że chronologię 91 jam odnieść należy do okresu pradziejów, głównie do kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej i pomorskiej (ryc. 3: a)[2]. Chronologię 330 obiektów przyporządkowano do okresu wczesnego średniowiecza, 2. poł. VII – XII/XIII w. (ryc. 3: b). Do starszej fazy użytkowania osady (2. poł. VII – 1. poł. X w.) zaklasyfikowano pięć obiektów. Natomiast z młodszej fazy (2. poł. X – XII/XIII w.) pochodzi 167 obiektów. Chronologię 158 obiektów, z uwagi na brak dostatecznej ilości charakterystycznego materiału źródłowego, określono ogólnie na okres wczesnego średniowiecza.

Z uwagi na zróżnicowany kształt, wielkość oraz zawartość jam o chronologii wczesnośredniowiecznej wydzielono wśród nich kilka podstawowych kategorii funkcjonalnych. Najliczniej reprezentowane były jamy gospodarcze, do których zaliczono 120 obiektów. W grupie tej stwierdzono m.in. jamy mieszkalno-gospodarcze (4 obiekty), piece (6 obiektów), paleniska (19 obiektów), jamy zasobowe, produkcyjne i metalurgiczne. Pozostałe jamy to m.in. relikty budynków mieszkalnych (3 obiekty) i pozostałości struktur stanowiących rozmaite formy delimitacji przestrzeni (płoty i rowy; 15 obiektów). Omawiane obiekty występowały w kilku skupiskach odzwierciedlających organizację przestrzeni badanej osady w różnych fazach jej rozwoju.

W trakcie prowadzonych prac badawczych znaleziono łącznie ok. 67 000 fragmentów naczyń ceramicznych, z czego ponad 44 000 wystąpiło w zespołach homogenicznych, składając się na zawartość licznych jam osadniczych. Na podstawie obserwacji cech technologiczno-stylistycznych materiał ten przyporządkowano do kilku kategorii chronologiczno-kulturowych. Najmniejszy zbiór stanowiły ułamki naczyń kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej i pomorskiej (ponad 8000 fragmentów). Pojedyncze były też fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej. Najliczniejszy zespół ceramiki pochodził z okresu wczesnego średniowiecza (ponad 58 000 fragmentów).

W trakcie badań pozyskano liczny zespół przedmiotów reprezentujących zarówno produkty przydomowej działalności wytwórczej, jak i wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych. Do stosunkowo rzadziej spotykanych zaliczyć należy okładziny kościane w formie wieży (ryc. 4: a), krążek kościany – kamień do gry (ryc. 4: b), 10 grzebieni z poroża (ryc. 4: c), kość do gry z poroża, jak również 31 grotów, trzy pary nożyc i pięć ostróg żelaznych. Odkryto również kolejnych 14 żelaznych odważników platerowanych brązem (łącznie w latach 2002–2007 zadokumentowano 23 odważniki; ryc. 4: h–k). Za unikatowe znaleziska uznać należy krzyż wykonany z ołowiu z wizerunkiem postaci Chrystusa oraz pismem runicznym (ryc. 4: d), jak również zoomorficzną plakietkę (ryc. 4: e) i brązową zawieszkę w kształcie konika. Analogiczne znalezisko w postaci małej figurki brązowego osiodłanego konika odkryte zostało w Brandenburgii (Błędowski, Chudziak, Weinkauf w druku). Dużą wartość poznawczą, zwłaszcza jeżeli chodzi o rodzaj działalności prowadzonej w obrębie osady, mają znaleziska monet. W sumie odkryto 21 srebrnych krzyżówek, z czego aż pięć pochodzi z obiektu 538 (łącznie z lat 2002–2007 pochodzą 34 monety). Świadectwem prowadzonej działalności produkcyjnej są znajdywane zarówno w warstwach kulturowych, jak i obiektach osadniczych półprodukty i odpady ołowiu i brązu (ryc. 4: f), a także formy odlewnicze (ryc. 4: g) i liczne przedmioty, takie jak szczypce, dłuta (ryc. 4: ł), szydła, kliny, nożyce i świder (ryc. 4: l), będące wyznacznikiem prowadzonej w tym miejscu specjalizacji wytwórczej.

Prowadzonym badaniom archeologicznym towarzyszyły specjalistyczne prace z zakresu archeozoologii i paleobotaniki. Materiał archeozoologiczny stanie się przedmiotem opracowań przygotowywanych przez prof. dr. hab. D. Makowieckiego z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, natomiast materiał archeobotaniczny z omawianych sezonów badawczych opracowuje mgr J. Abramów, doktorantka Instytutu Archeologii UMK w Toruniu.

Na szczególną uwagę zasługują obiekty osadnicze (obiekty 637, 644 i 850) pochodzące z najstarszych faz wczesnego średniowiecza stwierdzone w zachodniej części badanego stanowiska[3]. Rozpoznano wśród nich zarówno jamy gospodarcze, jak i mieszkalne, w tym obiekt 850 stanowiący pozostałość chaty typu szałasowego (ryc. 5).

Większość odkrytych obiektów pochodziła jednak z młodszych faz wczesnego średniowiecza (XI–XII w.), tworząc miejscami wyraźnie wyodrębnione skupiska. Układ obiektów wskazywałby na ist-

[2] Poza ośmioma grobami popielnicowymi z wczesnej epoki żelaza w większości były to obiekty o trudnej do określenia na obecnym etapie badań funkcji.

[3] Najstarsze znane dotąd materiały ceramiczne ze stan. 2 w Kałdusie stwierdzone zostały w obiektach 17, 240, 340, 375, 448, 455, 597 (Błędowski, Chudziak, Weinkauf 2007; Weinkauf w druku).

nienie wyodrębnionych części osiedla, zapewne zagród, w ramach których prowadzono działalność gospodarczo-produkcyjną o określonym profilu. Niektóre z nich oddzielone były płotami/palisadami i rowami stanowiącymi formę przestrzennej delimitacji terenu. Na ich pozostałości natrafiono w różnych częściach badanego osiedla (ryc. 6). Relikty płotu tego rodzaju (obiekty 667 i 778), oddzielającego dwa wyodrębniające się przestrzennie elementy zabudowy – najpewniej zagrody – zadokumentowano w południowej części osiedla. Usytuowany on był pierwotnie wzdłuż rowu (obiekt 188), w odległości 7–10 m od niego, rozpościerając się na dwóch odcinkach na przestrzeni od 20 do blisko 30 m długości. W północno-zachodniej części badanej powierzchni odkryto również pozostałość drogi usytuowanej pod Górą św. Wawrzyńca, prowadzącej w kierunku doliny Wisły (obiekt 825). Niektóre z zagród zawierały w swoich granicach wyodrębnione sektory, prawdopodobnie miejsca wyspecjalizowanej działalności produkcyjnej. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku zagrody zachodniej, gdzie w południowo-wschodnim jej narożniku stwierdzono pozostałości piecowiska (obiekt 551). Obie zagrody zawierały ślady intensywnej działalności metalurgicznej, na co wskazywać mogą duże ilości odpadów bądź półproduktów ołowianych i brązowych (ryc. 7). Szczególnie widoczne było to w zagrodzie wschodniej (obiekty 131, 773–774, 780–782), gdzie przypuszczalnie mogła funkcjonować pracownia metalurgiczna. Skupisko to wystąpiło w sąsiedztwie budynku (obiekt 242) pełniącego pierwotnie funkcję mieszkalną.

Pozostałości intensywnego użytkowania terenu we wczesnym średniowieczu występowały na przestrzeni ograniczonej od południa rowem (obiekt 188) a od północy płotem-palisadą (obiekty 667 i 778). W tej strefie zarejestrowano kilkanaście, zalegających na różnych poziomach niwelacyjnych obiektów, pełniących pierwotnie różnorodne funkcje gospodarczo-produkcyjne. Równolegle do wypłycającego się od strony zachodniej obiektu 188 (usytuowanego na linii NW–SE) zadokumentowanych zostało kilka skupisk obiektów o funkcji typowo gospodarczej (w części zachodniej obiekty 827, 830, 836, 871, 878, 893, w części centralnej 786, 766–767 oraz w części wschodniej 643, 649, 653, 654). Wymienione obiekty łączyć należy z jamami mieszkalnymi istniejącymi w sąsiedztwie tych skupisk w niewielkich odstępach czasu (obiekty 815, 880). Zarówno obiekt 815, jak i 880 cechowała znaczna powierzchnia użytkowa dochodząca do ok. 12 m^2.

W trakcie ostatnich trzech sezonów wykopaliskowych z obu stron rowu (obiekt 188) odsłonięto także trzy owalne jamy o funkcji zapewne magazynowej (obiekty 531, 693, 709), charakteryzujące się dużym stopniem podobieństwa pod względem wielkości, kształtu i struktury wypełniska. Występowały one na skraju osady, w niewielkiej, równej od siebie odległości, co świadczyłoby o ich zbliżonej chronologii.

Dotychczasowe rozpoznanie osady podgrodowej pozwala na sformułowanie wielu wniosków dotyczących jej chronologii, funkcji i rozwoju przestrzennego widzianych w kontekście roli i przeobrażeń całego zespołu osadniczego usytuowanego u podnóża Góry św. Wawrzyńca (Chudziak 2003).

1. Z najstarszej fazy datowanej na podstawie wyników analizy ceramiki naczyniowej i serii radiowęglowych dat akceleratorowych należy przyjąć, że najstarsze ślady pobytu człowieka na tym terenie we wczesnym średniowieczu pochodzą z okresu 2. poł. VII–VIII w. Wszystko wskazuje na to, że już wówczas Górę św. Wawrzyńca waloryzowano w kategoriach sakralno-mitycznych, a przylegający obszar stanowił miejsce centralne wspólnoty terytorialnej zamieszkującej na lewym brzegu dolnej Wisły. Wśród pojedynczych obiektów występujących na osadzie natrafiono również na jamy mieszkalne świadczące o sposobie użytkowania tego miejsca.

2. Kolejny horyzont chronologiczno-kulturowy tworzą pojedyncze jamy, które zaklasyfikować należałoby do IX–X w. Sądzić należy, że miejsce to nadal waloryzowane było w kategoriach sakralnych, a liczne znaleziska na północ od Góry uzasadniają ten pogląd. Wśród obiektów odkrytych na terenie osady przeważają jamy, które można byłoby wiązać jednak z działalnością agrarną (liczne szczątki zbóż, kości zwierząt hodowlanych itd.).

3. Z 1. poł. XI w. pochodzi zarówno niewielka grupa jam, jak i stosunkowo mała seria ceramiki naczyniowej. Ich liczba kontrastuje z intensywnością występowania i skalą jakości synchronizowanych znalezisk pochodzących z pobliskiego cmentarza (groby komorowe) i grodu (bazylika, chata zrębowa). Istnieje duże prawdopodobieństwo, że najbardziej intensywnie użytkowany teren związany z tworzeniem ośrodka władzy książęcej i kościelnej pierwszej monarchii piastowskiej znajdował się na północ od Góry św. Wawrzyńca, czyli na terenie w tym czasie zamkniętym i ufortyfikowanym.

4. Na 2. poł. XI i 1. poł. XII w. datowana jest stosunkowo znaczna liczba jam, wśród których wyróżnić można najstarsze obiekty o charakterze produkcyjnym, m.in. piece związane zapewne z kowalstwem, utensylia kupieckie, takie jak odważniki wagowe, a przede wszystkim pochodzące z tego okresu srebrne monety wskazują, że miejsce to zamieszkiwali również kupcy. Na osadzie podgrodowej na-

leżałoby doszukiwać się śladów zarówno karczmy, jak i targu, instytucji wspomnianych w tzw. falsyfikacie mogileńskim, dotyczącym obciążeń na rzecz benedyktynów z Mogilna (lata 1065/1147). W tym przedziale czasu umiejscawiać należy również cmentarz odkryty w południowej części przebadanej dotąd powierzchni. W tym czasie Chełmno stało się ośrodkiem kasztelańskim, a badana osada stanowiła jeden z członów rozległego zespołu osadniczego o cechach miejskich.

5. Najbardziej intensywnie użytkowana osada była w 2. poł. XII i na początku XIII w., kiedy obejmowała powierzchnię kilkunastu hektarów. Z tego okresu pochodzi duża liczba jam o charakterze gospodarczym, w tym produkcyjnym, związanych z różnymi działami wytwórczości rzemieślniczej (przede wszystkim kowalstwem, hutnictwem i odlewnictwem). Tworzą one dwa wyraźnie wyodrębnione w przestrzeni osady skupiska, delimitowane płotami, stanowiące zapewne pozostałość dwóch zagród. Na podstawie analizy materiału źródłowego wnosić należy, że tak jak w okresie wcześniejszym miejsce to pełniło funkcje osady rzemieślniczo-handlowej położonej na skrzyżowaniu głównych dróg dalekosiężnych przecinających Pomorze Nadwiślańskie. Liczne importy odkrywane na jej terenie (ruskie, skandynawskie), utensylia kupieckie i ślady produkcji pozwalają sądzić, że w okresie tym osada, razem z terenem położonym na północ od Góry św. Wawrzyńca, tworzyła zwarty trzon ośrodka wczesnomiejskiego.

Bibliografia

Błędowski P., Chudziak W., Weinkauf M.

2007 *Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania 2004–2005)*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, red. G. Nawrolska, Elbląg, s. 249–261.

Bojarski J., Chudziak W., Weinkauf M.

2006 *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Kałdusie na Pomorzu Nadwiślańskim (lata 2000–2003)*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa, s. 369–382.

Chudziak W.

2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, „Mons Sancti Laurentii", 1, Toruń.

Weinkauf M.

2005 *Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania 2002–2003)*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 119–134.

w druku *Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza z Kałdusa (stanowisko 2), gm. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] *Studia*, 6, red. W. Chudziak.

Frühmittelalterliche Vorburg in Kałdus, Woiwodschaft Kujawien-Pommern, Stelle 2 (Untersuchungen aus den Jahren 2005–2007)

Kurzfassung

Die frühmittelalterliche Vorburg ist eine der Elemente des Siedlungskomplexes in Kałdus nahe Chełm. Bisherige Erkenntnis gestattet einige Schlussfolgerungen die den Zeitablauf, die Funktionen und die räumliche Entwicklung betreffen. Die ältesten menschlichen Spuren aus dem Frühmittelalter in diesem Gebiet stammen aus der 2. Hälfte des 7./ 8. Jahrhunderts. Alles deutet darauf hin, dass der Berg Góra św. Wawrzyńca in den sakral-mythischen Kategorien aufgewertet wurde und das an ihn grenzende Gebiet der Mittelpunkt für die lokale Gemeinschaft bildete, die das Ostufer des Flusses Weichsel (Wisła) besiedelte.

Am intensivsten wurde die Vorburg in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts und Anfang des 13. Jahrhunderts genutzt, als sie sich auf einem Gebiet von mehreren Hektar erstreckte. Aus dieser Zeit stammt eine große Zahl der Wirtschaftsgruben- einige davon mit Spuren verschiedener handwerklicher Tätigkeitsbereichen. Sie bilden innerhalb der Siedlung zwei räumlich stark differenzierte Komplexe, welche mit einem Zaun abgegrenzt sind, der vermutlich von zwei damaligen Gehöften übrig blieb. Die Analyse des Quellmaterials lässt vermuten, dass die Stelle zu der Zeit, genauso wie früher, die Aufgabe eines Handels- Gewerbezentrums erfüllte, das an der Kreuzung wichtiger pommerellischer Handelswege lag. Die zahlreichen Importe, die auf ihrem Gebiet freigelegt wurden (russische, skandinavische), sowie kaumanische Utensilien und Spuren der handwerklichen Tätigkeit lassen vermuten, dass die Siedlung in dieser Periode zusammen mit dem nördlich vom Berg Góra św. Wawrzyńca gelegenem Gebiet ein Kern des frühstädtischen Zentrums bildete.

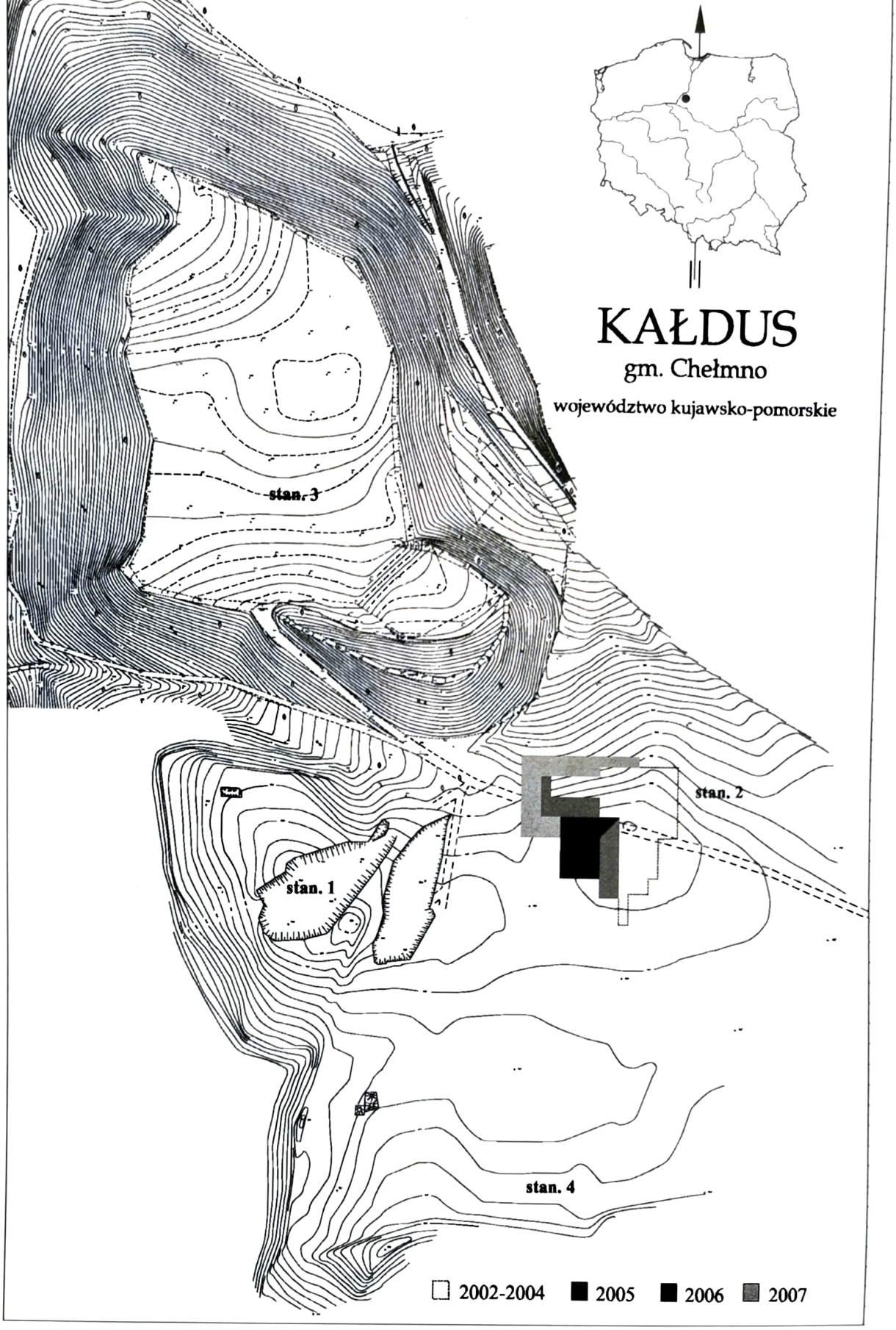

Ryc. 1. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Plan sytuacyjno-wysokościowy zespołu osadniczego w Kałdusie z zaznaczoną lokalizacją wykopów na osadzie podgrodowej (stan. 2) w latach 2005–2007 (rys. M. Mierzejewski, M. Weinkauf)

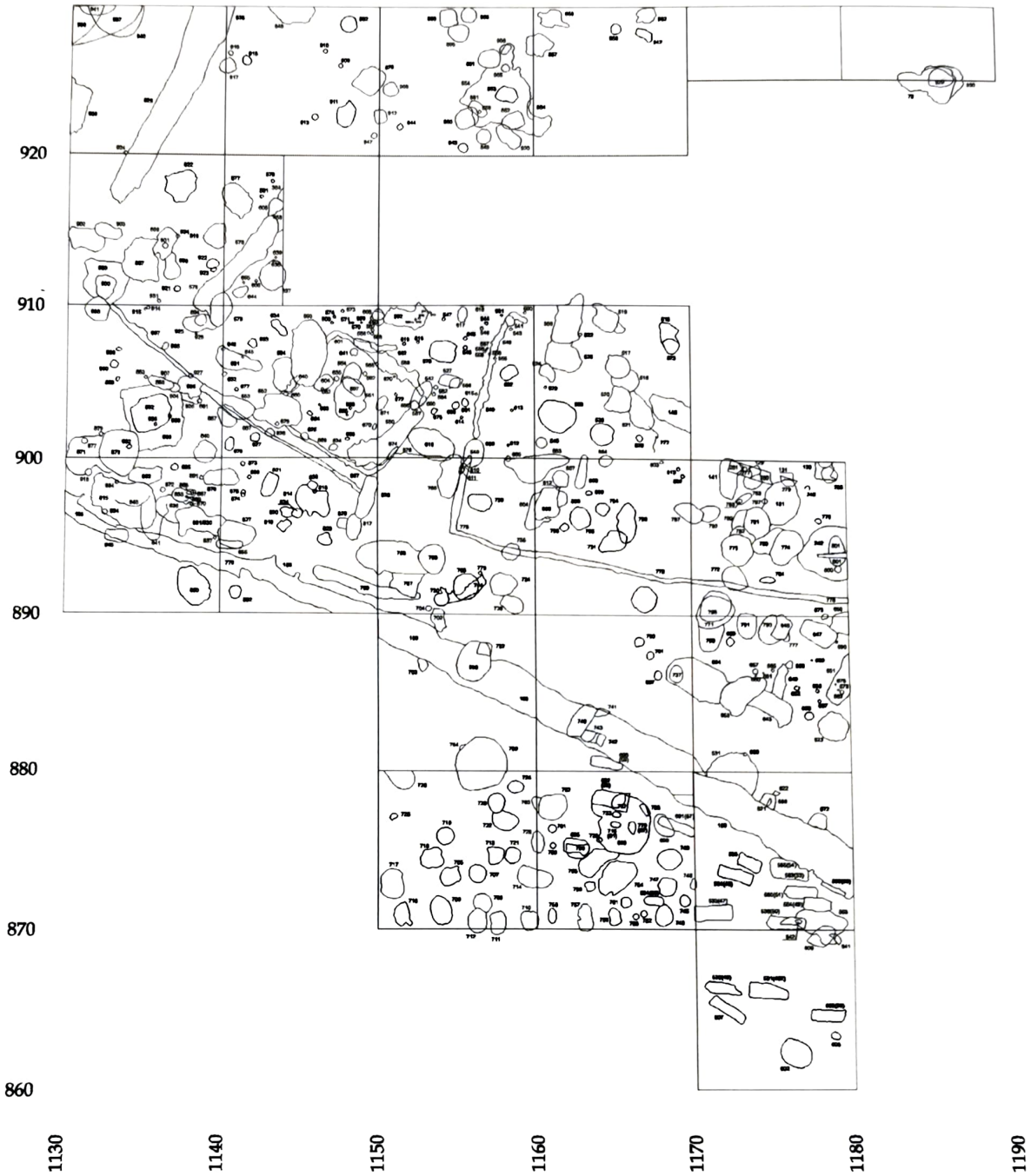

Ryc. 2. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Planigrafia obiektów kulturowych odsłoniętych w latach 2005–2007 (rys. M. Mierzejewski)

Ryc. 3. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Planigrafia obiektów kulturowych o chronologii pradziejowej (a) oraz wczesnośredniowiecznej (b) (rys. M. Mierzejewski, M. Weinkauf)

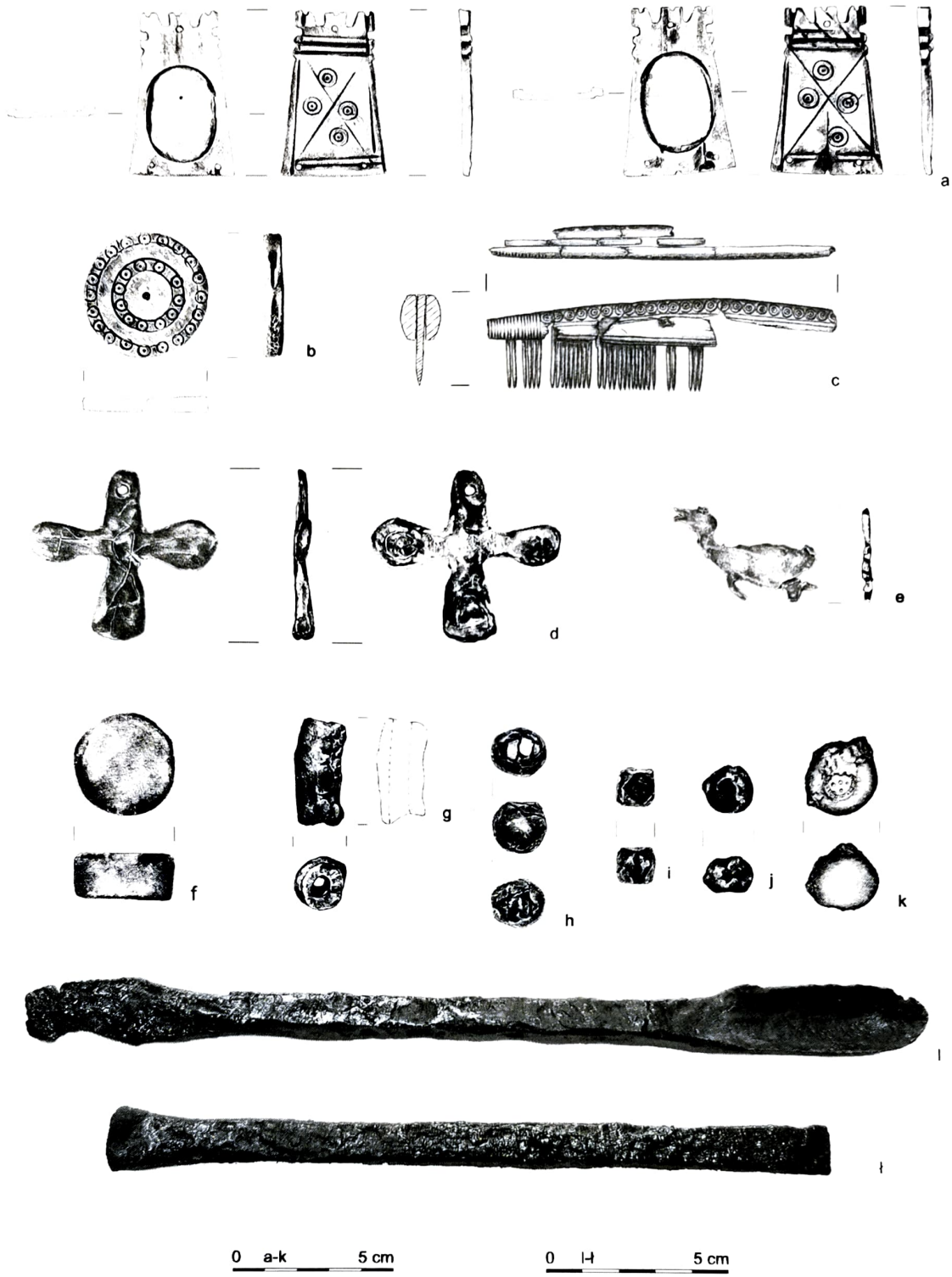

Ryc. 4. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Wybór przedmiotów z kości, poroża i metalu: a – okładzina kościana (obiekt 821); b – krążek kościany (obiekt 817); c – grzebień z poroża (obiekt 822); d – krzyżyk z ołowiu (obiekt 828); e – plakietka zoomorficzna z ołowiu (obiekt 576); f – krążek z ołowiu (warstwa VI); g – forma odlewnicza z gliny (obiekt 73); h–k – odważniki żelazne w brązowych koszulkach (warstwa VI, obiekty 552, 825); l – świder żelazny (obiekt 656); ł – dłuto żelazne (obiekt 780) (rys. A. Cedro, P. Ignaczak; fot. S. Kalinowski)

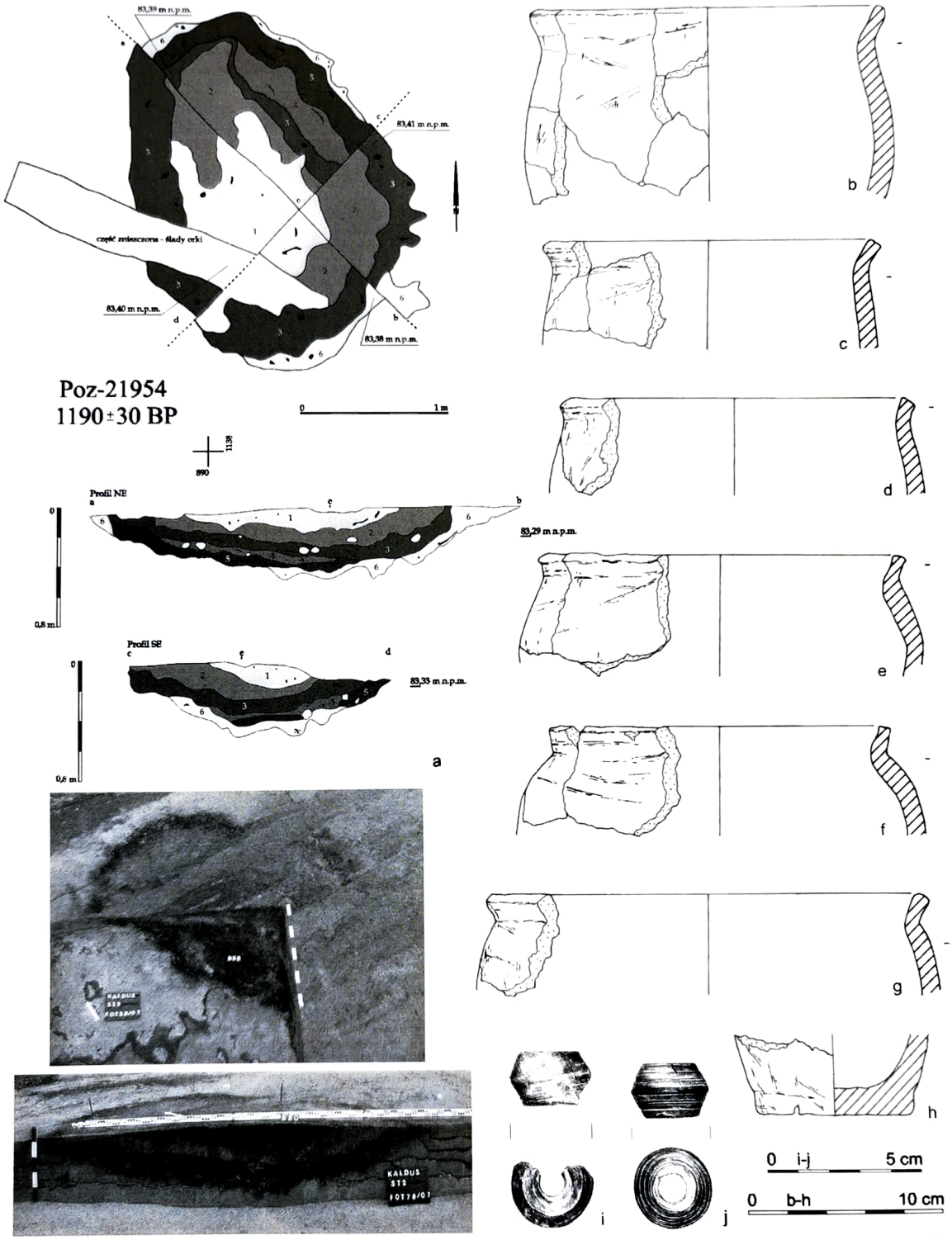

Ryc. 5. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Obiekt 850, naczynia ceramiczne oraz zabytki wydzielone: a – rzut i profile; b–h – naczynia ceramiczne (b–g – GT II; h – GT I-II); i–j – zabytki wydzielone (rys. P. Ignaczak, W. Ochotny, J. Weinkauf, P. Żwirkowski; fot. P. Biarda, M. Weinkauf)

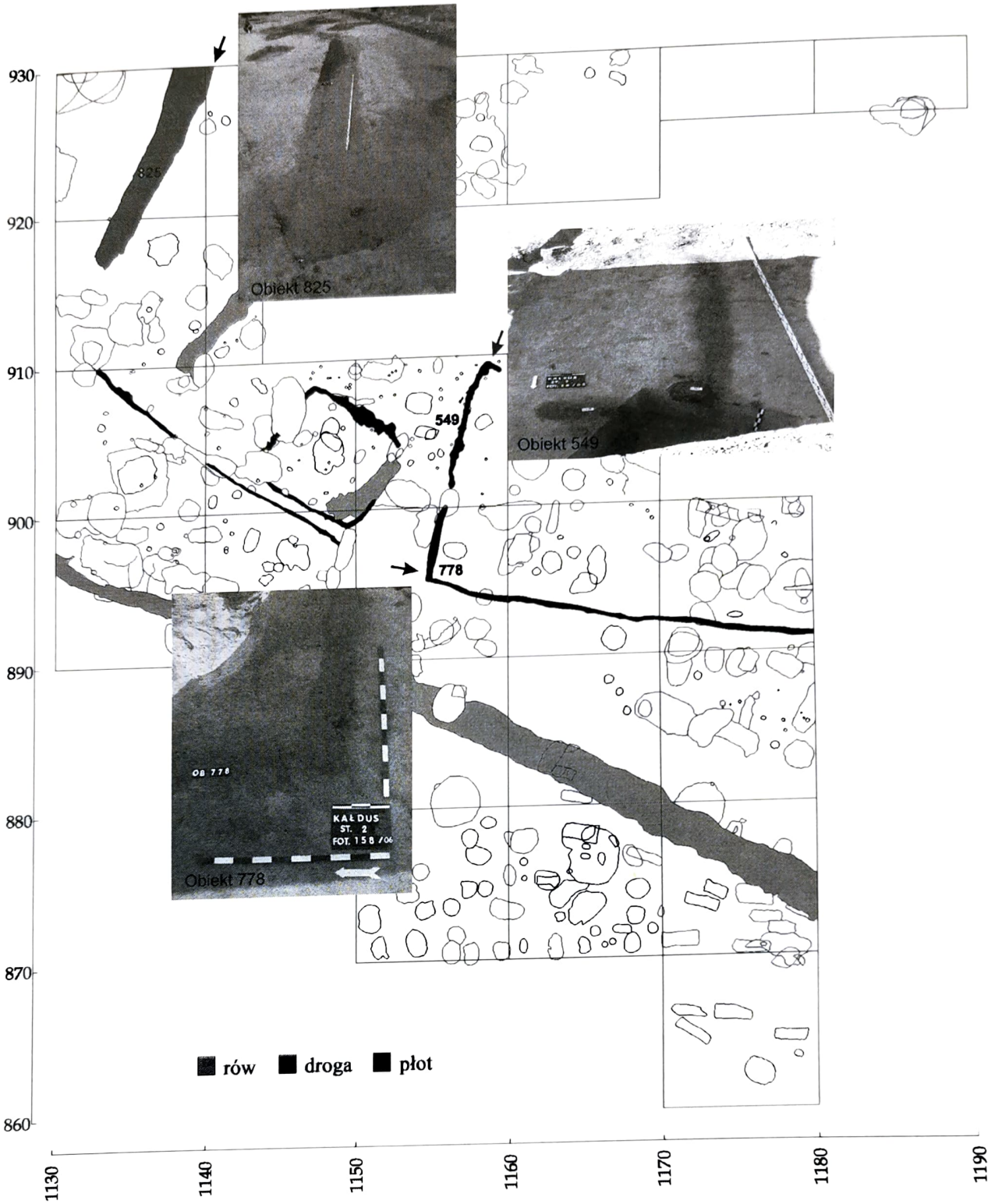

Ryc. 6. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Pozostałości elementów przestrzennej delimitacji terenu: droga (obiekt 825); płot (obiekt 549 oraz 778) (rys. M. Mierzejewski, M. Weinkauf; fot. P. Biarda, M. Weinkauf)

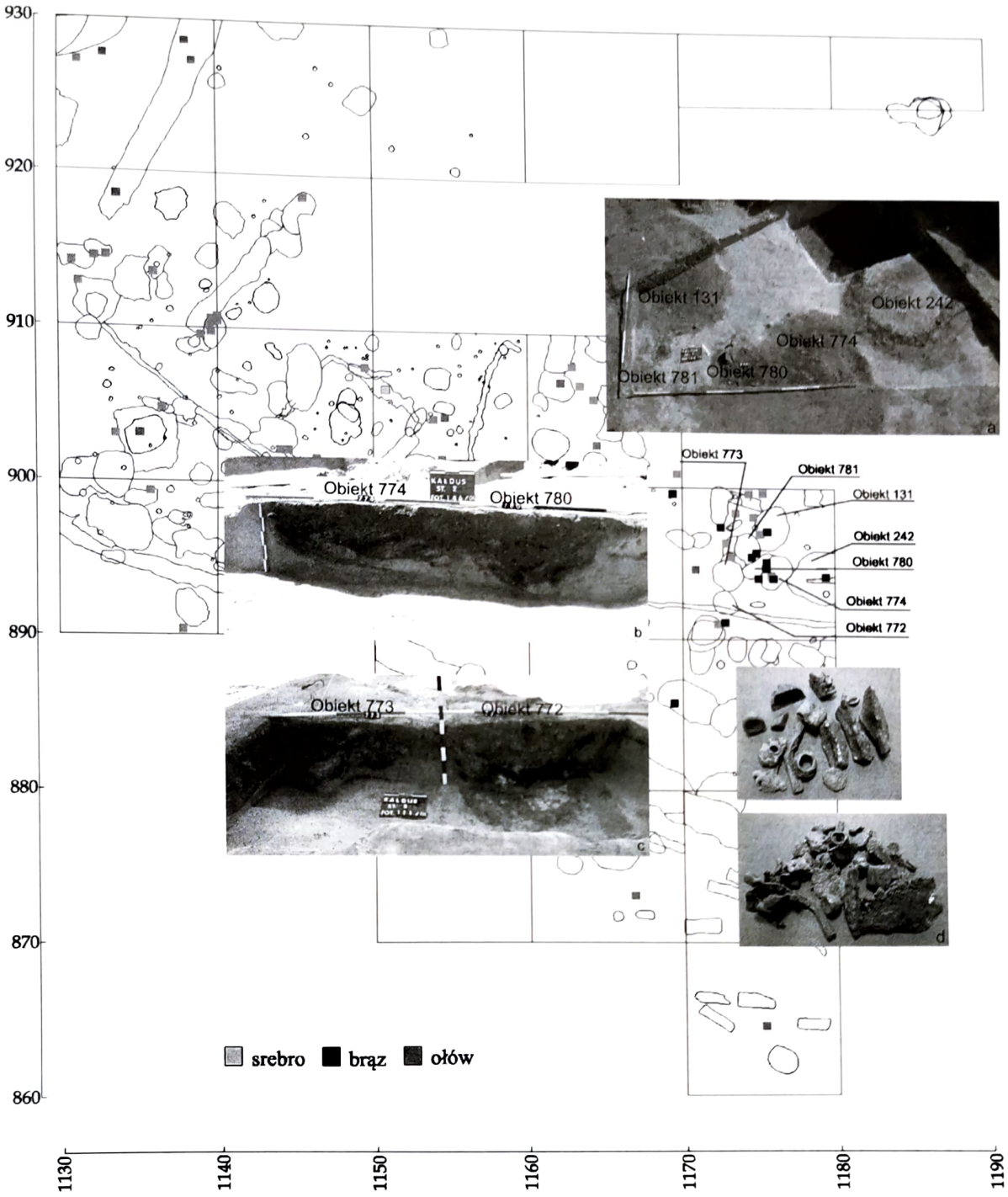

Ryc. 7. Kałdus, gm. Chełmno, stan. 2. Skupisko obiektów w części wschodniej (zagroda wschodnia) – planigrafia występowania odpadów ze srebra, brązu i ołowiu: a – rzut obiektów 131, 242, 774, 780, 781, widok od SW; b – profil SW obiektów 774 i 780, widok od NE; c – profil E obiektów 772 i 773, widok od W; d – odpady i półprodukty z ołowiu (rys. M. Mierzejewski, M. Weinkauf; fot. P. Biarda, S. Kalinowski)